

* * *

זיוה שמיר

המוזה קלת הכנפיים: על פזמוניו של נתן אלתרמן

“אהבת ציון” נוסח אלתרמן

על הפזמון “בכרם תימן”

הפזמון “בכרם תימן” הוא שיר פשוט למראה, שלכאורה אינו זקוק כלל לפירוש כלשהו. רוב השיר הוא דיאלוג של זוג צעיר מ”כרם התימנים” – סעדיה ותמר – המנהלים פרשיית אהבים לוחטת מתחת אפם של הוריהם השמרניים. הצעיר מבטיח לצעירה “הרים וגבעות”, ומתאר לפניה איך ייראו חייה רצופי המנעמים לאחר שתינשא לו כדת וכדין. זהו אחד הפזמונים ה”קלים” שחיבר אלתרמן בשנות הארבעים, בלחן שחובר על-ידי מרדכי זעירא ונוספו לו מוטיבים משל משה וילנסקי (זעירא השתמש כאן בלחן שחיבר לשיר מ-1927 בשם “למולדתי” מאת הלל אביחנן ברגמן, הפותח במילים “לְמוֹלְדֵתִי הַבְּאֵת אוֹתִי / בְּיָם גְּלִים וְקֶצֶף”).

את “בכרם תימן” ביצעה בפעם הראשונה אסתר גמליאלית, ואחר-כך זכה שיר זה לביצועים מחודשים רבים – בדרך-כלל של זמרות בנות העדה התימנית: יונה עטרי, עפרה חזה, רבקה זוהר, ורדינה כהן, ועוד.

בשירו-פזמונו “בכרם תימן” “התכתב” אלתרמן עם פזמוניו ה”גלותיים” של ביאליק, שאל מהם מחוות רטוריות ומוטיבים והעבירם מן העיירה היהודית הדלה של מזרח-אירופה אל השכונות הדלות של העיר תל-אביב. בשנות הארבעים נפרדו דרכיהם של אלתרמן ושלונסקי (שהיה בתחילת הדרך פטרוננו של אלתרמן, והשליט בין כל בני ה”אסכולה” שלו גישה שלילית לביאליק), ואלתרמן יכול היה כבר לעשות כטוב בעיניו. למעשה, הוא מעולם לא קיבל את התכתיב השלונסקאי שקבע שיצירתו של “המשורר הלאומי” שייכת לעבר הגלותי, וכי בארץ-ישראל ניתן לראות בה שריד של תרבות העבר.

כזכור, גיבורת “שיר העם” של ביאליק “יש לי גן” מזמינה את אהובה אל גנה האמיתי או המטפורי: “אֲמִי נְמָה, נְרָדָם אָבִי, / עֲרִים רַק אֲנִי וּלְבָבִי [...] דוֹדִי, דוֹדִי! – חוֹשׁ מְחַמְדִּי, / אֵין בְּחֶצֶר אִישׁ מְלֻבְדִּי.” היא מביעה באוזניו את חששותיה פן יעזבנה לאחר שרווה מדוֹדִיהָ, אך היא מרגיע אותה ומבטיח לה שיעמוד אִתָּה תחת החופה, אך לא מחר אלא... בעוד שנה. לעומת זאת, גיבור שירו של אלתרמן מרגיע את אהובתו ומבטיח לה חתונה וחיים טובים. לדבריו, אין לה סיבה לדאגה, כי “אֲמָא יוֹדַעַת בְּבָר” וגם “אָבָא יוֹדַעַת בְּבָר.” מה יודעים אבא ואימא? את זאת אין השיר מפרש (האם הוריה של תמר בסך-הכול יודעים כבר את דבר-קיומו של החתן המיועד, או שמא נודע להם שבתם כבר הרחיקה לכת ביחסיה עם סעדיה, ועל כן הבת פוחדת ורועדת וראשה עליה סחרחר):

בְּכָרֶם תִּימָן יָרַח שָׁט רוּחַ צָחָה נוֹשָׁבֶת. — צָמַד עֵינֶיךָ בְּבֵת אַחַת בִּי מְדַלִּיקוֹת שְׁלֵהֶבֶת.	— בְּדִירָתְנוּ תִשָּׁבִי, תָּמָר, נְאוּם חֲתָנְךָ — וְתִלְבְּשִׁי רַק מְשֵׁי יָקָר וְהַנְּגִי עַל רַדְיֹו.	בְּכָרֶם תִּימָן יָרַח שָׁט רוּחַ צָחָה נוֹשָׁבֶת. — וְאַנְכִי בְּשִׁמְלַת שִׁבֵּת עַל מִפְתָּנֵי יוֹשָׁבֶת.
— מִכָּה בִּי הֵלֵב, אַחַז בִּי וְאֵל תְּנוּעַ, רֵאשִׁי עָלֵי סוֹבֵב וְלֹא אֲדַע מְדוּעַ.	תְּאֻכְלֵי פִיסְטוֹקִים וּמְזֻמּוֹרִים תִּשְׁמִיעֵי וּשְׁנַיִם מְתוֹקִים אֶת בְּחִיקֶךָ תְּגִיעֵי.	יְבוֹא חֲתָנִי, צָעִיר וְיִפָּה עֵינַיִם, אֲשִׁיר לּוֹ אֲנִי וְהוּא יִמְחָא כְּפַיִם.
וְנִשְׁמַתִּי רוֹעֵדָת, וְלִבִּיתִי פּוֹחֵדָת... — אֵל תִּפְחָדִי, תָּמָר, זֶה יַעֲבֹר מִחֶרֶץ!	— תְּנִי אֶת יָדְךָ, אֲנֻעַ בָּהּ... — אֵל נָא תַעֲרִיר אֶת אֲבָא... — אֵל תִּפְחָדִי, תָּמָר, אֲבָא יוֹדֵעַ כְּבָר.	— לְבִי הוֹמָה בִּי פְּנִימָה... — הֵס, אֵל תַּעֲרִיר אֶת אֲמָא... — אֵל תִּפְחָדִי, תָּמָר, אֲמָא יוֹדֵעַת כְּבָר.

לכאורה, שיר פשוט וחסר כל תחפוז, אך מאחורי המילים הפשוטות מסתתרת מחשבות היסטוריוסופיות מעמיקות שהעסיקו את אלתרמן בכל יצירתו, לסוגיה ולתקופותיה (לרבות הז'אנרים הקלים – "שירי העת והעיתון" והפזמונים). אלתרמן האמין שתחיית העם והארץ מקורה בספרים – בספרי הקודש, מזה, ובספרות העברית החדשה, מזה. אלמלא הספרים, כך טען בין שורות יצירתו, לא היה קם המפעל הציוני על תלו.

בשנים תרמ"א-תרמ"ב (1881-1882) הגיעו כידוע לארץ יהודים מרוסיה ומתימן, מבלי שהיה קשר של ממש בין שתי העליות הללו, שכל אחת מהן ראויה לתואר "העלייה הראשונה". צעירי תנועת ביל"ו הגיעו בגלל פְּרֵעוֹת "הסופות בנגב" ובזכות ספרים מעוררי כיסופים כמו "אהבת ציון" של מאפו, ואילו יהודי תימן הגיעו בזכות "ספר הספרים" ובזכות סידור התפילה. עולי תימן הסתמכו כידוע על שמועות שהגיעו אליהם על שהושג זיכיון להתיישבות יהודים בחבל הגלעד ועל הפסוק "אֲמַרְתִּי אֲעֲלֶה בְּתָמָר" (שיר השירים ז', ט') [בתמר = תרמ"ב בשיפול אותיות]. פרופ' יוסף טובי, מחבר הספר "יהודי תימן במאה ה'ט" (1976), קושר את עלייתם הראשונה של יהודי תימן לא רק עם עניינים רוחניים של אמונות ודעות, אלא גם עם המציאות הגאופוליטית החדשה שהתפתחה במזרח התיכון לרגל פתיחת תעלת סואץ (1869) שהקלה על הנסיעה מתימן לארץ ישראל ולרגל צירופה של תימן בשנת 1872 אל תחומי האימפריה העות'מאנית (מעטה השתייכו תימן ופלשתינה-א"י לאותה אימפריה).

כך או כך, חלק מבני העלייה הראשונה של יהודי תימן התיישבה ב"כרם התימנים" (מאותן שכונות מגורים שהוקמו לפני "אחוזת בית – תל-אביב"), על קרקעות שנמכרו על-ידי אהרן שלוש ושותפיו. שירו של אלתרמן מזכיר גם את ה"כרם" וגם את השם תמר הקשור בעליית יהודי תימן ("אֲעֲלֶה בְּתָמָר").

גם החזרה על מילות האזהרה של תמר – "אֵל תַּעֲרִיר" – מעלה במרומו גם את הפסוק "הַשְּׁבַעְתִּי אֶתְכֶם, בְּנוֹת יְרוּשָׁלַם [...] אִם תַּעֲרִירוּ וְאִם תַּעֲזְבוּ אֶת הָאֶהָבָה עַד שֶׁתִּחַפְּצוּ" (שיה"ש ב', ז'; שם ד', ב'; שם ח', ד'), וכן את הפסוק "עוֹרֵי צִפּוֹן וּבוֹאֵי תִימָן" (שיר השירים ד' ט"ז). שני הפסוקים הקשורים בעוררות עומדים זה מול זה בניגוד אוקסימורוני: האחד ממליץ על המתנה ועל מתינות, ואילו השני – על זירוז ועל החשת הקץ.

אם תרצו: שני הפסוקים המנוגדים האלה מבטאים אל-נכון את שני הפלגים שהולידו את המפעל הציוני: מן הצד האחד, הציונות ה"רוחנית" המתונה מבית-מדרשו של אחד-העם, שהלכה לאט כמו מי "השילוח", ומן הצד השני – הציונות ה"מדינית" המהירה והדינמית של הרצל, שביקשה להקים בארץ-ישראל את מדינת היהודים ללא דיחוי. ואולי משום שאלתרמן חשב כאן על חלקם של עולי תימן בסיפורה של העלייה הראשונה וראשית הציונות, הוא שָׁם בפי תמר את המילים "לְפִי הוֹמָה בִּי פְּנִימָה..." ה"מתכתבות" עם מילותיו של נפתלי-הרץ אימבר, שהגיע ארצה ב-1882 (תרמ"ב – בתמר) בשירו "התקווה": "כָּל עוֹד בְּלִבְךָ פְּנִימָה / נֶפֶשׁ יְהוּדֵי הוֹמָה".

בפזמון "בכרם תימן" אלתרמן "מחתן" עדיין את תמר מ"כרם התימנים" עם חתנה סעדיה ששמו התאופורי¹ מעיד עליו שגם הוא הגיע מתימן (הגם שבתל-אביב כיהן באותה עת איש מועצת העיר סעדיה שושני, יליד רוסיה). ואולם, אלתרמן האמין בכל לב ברעיון "מיזוג הגלויות" עוד לפני בן-גוריון, מקימו של "כור ההיתוך". אולי משום כך סיים את השיר במילים "זֶה יַעֲבֹר מִחֶרֶץ!" הרומזות שהעתיד עדיין סמוי מן העין ושפָּלִיל העדות בתל-אביב ובארץ-ישראל כולה עוד יטביע את חותמו על צביונה של המדינה שבדרך. וכדבריו בסוף שירו "מריבת קיץ" משנת 1945: "שׁוֹלְמִית שָׁל מְחַר בְּחֶדְרָה מְתַלַּבֶּשֶׁת / וְאָסוּר לְהַבִּיט דְרָךְ חַר-הַמְּנַעוּל". במילים אחרות: בזמן התרחשותן של מהפכות חברתיות כה גורליות, אי אפשר לדעת מה תהיינה התוצאות, וכדאי להימנע מהתערבות, אינדוקטרינציה ותכתיבים.

באותה עת, פחות או יותר, שבה חיבר אלתרמן את "בכרם תימן" הוא חיבר גם את שירו הז'ורנליסטי "שבוע הלשון העברית" ("רגעים", 1940), שבו פונה האני-המשורר אל העברית כאל דמות מואנשת, ואומר לה: "הֲלֹא אַתְּ וּסְפָרְיָךְ אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ / חֲרָשְׁתָּם רִאשׁוֹנָה אֶת שְׂדֵמוֹת יִשְׂרָאֵל. / בְּזִכְרוֹתַי אֶת הַלֵּב הַפְּרוֹת בְּשָׂרוֹן / שׁוֹתִים עֲכָשׁוּ / רְמִי / וְנָם / וְנִיעַל". לכאורה לפנינו סדרה של שמות מובהקים של "צפירים" (רמי, רם, יעל), שמות שפלל לא היו מקובלים בתפוצות הגולה ושהתחילו להשתגר רק בארץ-ישראל החלוצית. ואולם, מן הראוי לזכור ולהזכיר שהמתרגם יצחק אדוארד זלקינסון תרגם את מחזהו של שייקספיר "רומאו ויוליה" בשם "רם ויעל" עוד ב-1878 (לפני היות השמות האלה שמות פופולריים של ילידי הארץ).

כך רמז אלתרמן שתחיית הארץ ותחיית הלשון המדוברת לא היתה מתרחשת אלמלא תחיית הספרות העברית על אדמת גיכר. וגם בפזמון "הקל" שלפנינו: העליות הראשונות של שנת תרמ"ב, מרוסיה ומתימן, שהקימו את מושבות הַבְּרוֹן, מחד גיסא, ושכונות כמו "כרם התימנים", מאידך גיסא, לא היו יוצאות לדרכן אלמלא הושפעו היהודים מן הכתובים. הן תולדה של הקשר הרב-דורי של היהודים אל הספרים – שעודדו אותם לעזוב את ארץ הולדתם ולעלות ארצה, מתוך דבקות בפסוקים כמו "אִם אֲשַׁפְּחֶךָ יְרוּשָׁלַם" ו"לְשָׁנָה הַבָּאָה בִּירוּשָׁלַם הַבְּנוּיָה". כמקובל ביצירת אלתרמן: המילים יצרו את המציאות.

כשם שיהודי תימן, ותמר גיבורת שירו של אלתרמן בכללם, אלו בהשראת התנ"ך וסידור התפילה, כך גם צעירים יהודיים מרוסיה הושפעו מן הספר "אהבת ציון" של מאפו ומתיאוריו הנלככים. תמר ותימן הם שמות ילדיו של ידידיה, גיבורו הראשי של ספר זה, ותימן הוא בעל כרמים, ועל כן יכול היה אלתרמן לפתוח את שירו לא במילים "בכרם התימנים", אלא במילים "בְּכָרְם תֵּימָן" (בְּרִמְזוֹ גַם לתימן של מאפו). כבר בשיר הז'ורנליסטי הקליל "חג הפרסים" משנת 1936 כתב אלתרמן: "הַבִּיטוּ, הַבִּינוּ מַה פֶּה! / בַּת הַשִּׁיר, קוֹלָךְ הָעִירִי כָּאֵן! / הָאֵם חָלַם כְּזֹאת, עַל גְּדוֹת הַנֵּמָן, מֵאֵפוֹ? / הָאֵם יָדַע מִיכָל עַל פְּרֵס לְלִירִיקָה?"²

אלתרמן ראה איך העיר תל-אביב, שנולדה מן המילים ומצירופי המילים שבספרים (משמה של "תל-אביב" שבספר יחזקאל ומן הספר "תל-אביב" – תרגומו של נחום סוקולוב ל"אלטנוילד" של הרצל), יולדת עתה את לשון הרחוב והשוק. הוא עקב בהשתאות בהיהפכה של "לשון הקודש" הקפואה והקבועה, שהייה חנוטה ב"ספרים" במשך אלפיים שנות גולה, לשפת היום-יום ההולכת ומשתנה תדיר – שפתם של "עולים חדשים" ברחובות העיר, של

שוליות בסדנאות, של חיילים במחנות הצבא ושל אוהבים בשדרות העיר ובגניה. שירו "שלושה שירים בפרוור" (עיר היונה) נכתב על העברית השגויה, אך מרחיבת-הלב, של סמטאות השוק:

"פְּרֹוֹר צוֹעֵק, צוֹעֵן, פְּתוּחַ [...] מְעַבְרִיתֶךָ הַמְתַּחַנְחָנֶת / וּמְפֹסְקֶיךָ הַדְּקִים / יִרְחֵב לְפָן
שֶׁל בְּנוֹת הַחֶמֶד / וְיִסְמְרוּ הַמְדַקְדְּקִים. // אֲתָה וְלֹא פְתָבִי הַקֶּדֶשׁ / וְלֹא שִׁירָנוּ הַצְמוּק /
זוֹרֵעַ עַל לְשׁוֹן הַקֶּדֶשׁ / אֶת הַפְמוֹן וְהַצְמוּק. // [...] לֹו בָּא מִיכָ"ל בְּךָ לְשׁוֹחַ / וְלוֹ שְׁמַע
אוֹתְךָ יל"ג."³

בכוח השירים "הקלים" האלה הראה אלתרמן שאצל עם ישראל חלים כללים אבסורדיים של "עולם הפוך": אצל עמים "נורמליים" קודם יש לאנשים כלי אוכל וכלי מלחמה, ואחר-כך נולדת גם תרבות. אצל עם ישראל המציאות המדינית הפשוטה, השולחת את יהודי בית-המדרש לחרוש את האדמה ולאחוז בנשק, נולדת מהתרבות – מהספרים.

אלתרמן התבונן בגיבוריו הפשוטים באהבה ובאירוניה קלה, נטולת כל זדון: היום, כך אומר שירו בלי לומר זאת גלויות ומפורשות, סעדיה הוגה את השם "סְעֵדִיו", כשם שהגוהו עולי תימן הראשונים, ומושגי העושר שלו מגוחכים (הוא מבטיח לאהובתו בגדי משי ופיסטוקים). מחר תחזיק מרים בחיקה שני עוללים ("ושְׁנַיִם מְתוּקִים / אֶת בְּחִיקֶךָ תְּנִיעֵי"), וילדיהם של בני-הזוג מרים וסעדיה כבר ידברו בעברית "צברית", יעשו ככל העולה על רוחם, יאבדו את שרידי השמרנות הגלותית ולא ירעדו מפני אבא ואימא. לעתים קרובות ניסה אלתרמן, ואף הצליח, לקרוע את הלוט מעל פני העתיד ולהתבונן במציאות שעתידה להתרחש בעוד דור או שניים. אכן, כאן ובמקומות אחרים ניתן להבחין בין השיטין ביכולתו של אלתרמן להעלות במרומוז פרוגנוזות נבואיות, שלִימִים הוכיחו את עצמן. כאמור, הוא לא עשה כן כמי שקורא בכדור של בדולח, אלא כמי שיודע לנתח מצבים ותהליכים, בכלים של איש מדע ושל היסטוריוסוף, ולהוסיף על הניתוח המושפל גם את חזונו האינטואיטיבי וגלוי העיניים של איש הרוח. גישתו איננה גישה אֶסְכְטוֹלוֹגִית, כי אם גישה המגלה תערובת של פְּרַגְמָטִיזְם ושל רגש; של תפיסה אֶנְלִיטִית בהירת עין ושל מחויבות אישית ורגשית לחברה, לעם ולמדינה.

הערות:

1. שם תאופורי הוא שם שנועד להצהיר על נאמנות לאל ולבקש את הגנתו. אלתרמן הרבה להשתמש בשמות תאופוריים בתארו את העולים, שממזרח וממערב. בפזמונו "מרים בת נסים", למשל, לרוב הילדים יש שמות תאופוריים: גדליה, זכריה, עזניה, סעדיה, מיכאל, חנניה. השם "סעדיה" מצוי לא רק בפזמונו "בכרם תימן", אלא גם בפזמונו "אין לי פנאי", "סעדיה בפולין", "אתה חיכית לי" ו"מרים בת נסים".
2. השיר התפרסם לראשונה בעיתון הארץ מיום י"א בטבת תרצ"ו (6.1.1936), והוא כלול בקובץ רגעים, כרך א, עמ' 216-217. והשוו למסופר ביצירתו של י"ד ברקוביץ "מנחם מנדל בארץ ישראל", כל כתבי, עמ' רי"ט.
3. ראו במחזור "שירים על רעות הרוח", שהתפרסמו בכתב-העת מחברות לספרות בספטמבר 1941 וקובצו בספר עיר היונה.